

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים וארבעה | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תשפ"ג | 18

תוכן העניינים

ברכות

10 אהרן הורביץ, אלי אסקוויזדו, רעיה שורקי

דבר העורך

14 אייל מירון

ניצן שלום

חורבן כסמל: מבט על החורבן הבבלי בשנת 586 לפסה"נ ממבנה הלשכה שהתגלה
17..... בחפירות חניון גבעתי שבירושלים

רוני רייך

"כלי גללים, כלי אבנים, כלי אדמה" (משנה כלים י, י)
33..... מדוע כלי אבן אינם מקבלים טומאה? הצעת הסבר

רוני רייך

41 הערה על מקום הארמון המערבי של הורדוס בירושלים

ארי לוי | ריקי זלוט-הר-טוב

51 חידתה של בריכת הדגים שנחשפה בעיר דוד

יובל ברוך | אלכסנדר ויגמן | ואיילת דיין

הקטקומבות היהודיות בוילה טורלוניה (Villa Torlonia), רומא -
73 הערות על האדריכלות והתיארוך

אורטל כלף | מורן חגיבי | ואיתמר ברקו

"אם בהר חצבת אבן..." -
103..... המשכיות השימוש בעת החדשה באתרי חציבה קדומים בצפונה של ירושלים

Greetings

Ahron Horowitz, Eli Eskozido, Raya Shurki 8*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 12*

Ronny Reich

Three Notes on Vessels made of Stone of the Early Roman (= Late Second Temple)

Period 15*

Ronny Reich

A Note on the Location of Herod's Western Palace in Jerusalem 25*

Ari Levy | Rikki Zalut Har-Tuv

the Mystery of the Fish Pond discovered in the City of David 37*

הערה על מקום הארמון המערבי של הורדוס בירושלים

חוני רייך

מכון זינמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

המלך הורדוס מוחזק כגדול הבנאים שקמו בארץ ישראל לדורותיה, ובכלל זה העת החדשה. רשימת מפעלי הבניה של הורדוס, בארץ-ישראל וגם במדינות השכנות מפתיעה באורכה ובפרטיה (מלחמת היהודים א, 401-425). היא גם מאוששת על ידי שרידי בנייה שהשתמרו באתרים השונים, ובמידת השתמרות מפתיעה בטיבה (למשל: נצר 1999). מבין כל מפעלי הבנייה, מפעל הרחבת הר הבית בירושלים נחשב בדין כגדול מפעלי הבנייה של המלך הורדוס. כך הייתה דעתו שלו, כפי שהדבר עולה מן המקורות הכתובים (מלחמת היהודים א, 401; קדמוניות היהודים טו, 380) וכך גם מתברר משרידי הבנייה שהשתמרו באתר בהיקף נרחב (למשל: ריטמאיר 2006). קירות הר הבית נהרסו בחלקם בידי הרומאים ובכל זאת השתמרו מהם חלקים ניכרים. המקדש עצמו נהרס עד היסוד ולא נותרה ממנו אבן שניתן להצביע עליה באתרה.

יוסף בן מתתיהו מזכיר בניינים נוספים שבנה המלך הורדוס בירושלים אך אין להם כל שריד ורמז אדריכלי, או ששרידיהם דלים ביותר ומסופקים. במידה מסוימת הדבר הזה מפתיע, משום שכל הבניינים שבנה הורדוס בירושלים היו בניינים גדולי-מידה. אהוד נצר הכתיר את הפרק בספרו, העוסק בארמונות המלך הורדוס בירושלים, בכותרת: "הארמונות הנעלמים אשר בירושלים" (נצר 1999: 115-122). הדברים שלהלן באים לברר סוגיה אחת בקשר לארמון המערבי של הורדוס, ולהציע שינוי-מה בדעה הכללית לגבי מיקומו כדי לפתור את בעיית חסרונו בשטח.

■ ארמון הורדוס

ארמון המלך הורדוס נזכר פעמים אחדות על-ידי יוסף בן-מתתיהו (להלן: יב"מ). פעמים אחדות הוא נזכר ב'עיר העליונה' (למשל: מלחמת היהודים א, 402; ב, 530; ה, 245) או במערב העיר (שם, ו, 376; קדמוניות היהודים יז, 255), או ממערב להר הבית (מלחמת היהודים ב, 44), אך במרבית האזכורים אין לדעת היכן בעיר היה הארמון ממוקם.

יב"מ מתאר תיאור מפורט את ארמונו של המלך הורדוס בירושלים (מלחמת היהודים ה, 183-176). בראשית התיאור הוא מציין כי "המגדלים [היפיקוס, פצאל ומרים] היו בצפון החומה וצמוד להם מבית (כלומר: צמוד לחומה מדרום) נמצא ארמון המלך" (מלחמת היהודים ה, 176). מיכאל אבי-יונה (תשט"ז: 319) היה בדעה כי "יש לקבוע את מקום המגדלים המלכותיים בתוך המצודה הנוכחית ובקרבתה; ברור אפוא, שארמונו של הורדוס השתרע דרומה ודרום-מזרחה ממצודה זו, במקום בו נמצא הקסרקטין של המשטרה של ימי המנדט הבריטי והבניינים והגנים השייכים היום לעדה הארמנית. גם מארמון זה לא נתגלו עדיין כל שרידים מוחשיים" אבי-יונה ציין אמנם שהבניין השתרע מן המצודה לכיוון דרום ולכיוון דרום-מזרח, אך ממודל "הולילנד" שנבנה בהדרכתו, דומה שהוא משך את הבניין רק מן המצודה ודרומה, כלומר לאורך החומה המערבית של העיר.

■ הממצא בחפירות הארכיאולוגיות

לכאורה התמזל מזלו של ארמון הורדוס והשטח שבו הוא זוהה בידי חוקרים במערב העיר הוא נגיש ביותר, ברובו, לחפירה ארכיאולוגית, שכן מדובר בתחומי הגן הארמני הצמוד לחומת העיר העתיקה במערבה, מצב נדיר בתוך תחומי העיר העתיקה של ירושלים.

קתלין קניון חפרה בשנות השישים שטח גדול (שטח L) בדרום הגן הארמני במערב העיר, מתוך מטרה לאתר חלקים מארמון הורדוס המתואר אצל יוסף בן מתתיהו, אך לדבריה היא לא מצאה ממנו דבר (קניון 1974: 225; טשינגהם 1985). היא שיערה שהארמון מצוי צפונה לשטח שחפרה, סמוך יותר למצודה. היא הזכירה את הדיווחים הראשוניים של חפירות רות עמירן ואברהם איתן במצודה (להלן) וציינה את מסקנתם כי מה שמצאו הם חלק מקירות התמך של הפודיום שנשא את הארמון.

חפירת ההצלה שערכו מגן ברושי ודן בהט בשטח הגן הארמני בשנים 1970-1971, זכתה לדיווח קצר ביותר (בהט וברושי 1972). החופרים מציינים שמצאו ארבעה קירות תמך, מהם שלושה בציר צפון-דרום ואחד בניצב להם, ולדבריהם ייתכן ששימשו כיסודות לארמון. ממבנה-העל לא נמצא דבר.

בחצר המצודה נערכו חפירות אחדות: ג'ונס (1950), עמירן ואיתן ((1970, גבע (1983), סיוון וסולר (תשמ"ה). לאחרונה חפר ע' ראם בקישלה, מעט מדרום למצודה (ראם תשע"א: 99; 2018: 248-239). כל החופרים מצביעים על קירות שחשפו, בזהותם אותם כקירות מסד של הארמון (לאחרונה ראם 2018: תכניות 1.2, 1.12, חתכים 1.3, 1.4, שכבה VI, קירות 1W, 3W). אני אעז ואשער כי אם לא היה בידינו התיאור של יוסף בן מתתיהו בדבר קיום ארמון של המלך הורדוס במערב העיר, איש מהחופרים שנמנו לעיל היה מציע שהממצאים שעלו בחפירתו מעידים על קיומו של ארמון, כל שכן של המלך הורדוס.

ארמונותיו של המלך הורדוס באתרים שמחוץ לירושלים ידועים היטב. כאלה הם הארמונות ביריחו, מכוור, מצדה, הרודיון (בהר ולרגליו) ובקיסריה (נצר 1999). בכל האתרים האלה לא המשיכה בנייה בתקופות מאוחרות יותר לימי הורדוס, כפי שארע בירושלים, בנייה שהרסה חלק ניכר מן השרידים שקדמו לה ובכל זאת היינו מצפים שבאתר שבו היה בנוי ארמון הורדוס בירושלים יוותרו בסביבה, כאשפה, כפסולת של חורבן, וכדומה מעט שברים של חפצי-יוקרה שמקורם ברפרטואר ארמוני: אבני פסיפסים, שברי פרסקו וסטוקו, כלי טרה-סיגילטה, כלי זכוכית, מטבעות מימי הורדוס, וכדומה. מסתבר שבחפירות הגן הארמני והקישלה לא שרדו שרידים שכאלה. באשר לקירות התמך התת-קרקעיים, אלה עשויים היו לשמש לצורך מבנה ציבורי מסוג אחר, כמו השוק העליון. לדעתי החפירות שנמנו לעיל לא מצאו שרידים של ארמון הורדוס משום שהבניין הזה לא היה ממוקם שם. לסיכום השרידים הארכיאולוגיים שנמנו בקצרה לעיל ניתן לומר שארמון הורדוס נעלם, כאילו האדמה בלעה אותו (תרתי משמע).

■ הצעה לפתרון חלקי של הבעיה

אני מבקש להחזיר את הקוראים לתחילת הכתוב, שבו נזכרת האש שהוצתה בראשית המרד. היא הוצתה באנטוניה ועברה אל הארמון וכילתה אותו ומשם עברה אל שלושת המגדלים: "האש החלה במצודת האנטוניה, עברה אל הארמון וכלתה את גגותיהם של שלושת המגדלים" (מלחמת היהודים ה', 183). קריאת התיאור הזה כפשוטו מלמדת על קרבה מסוימת בין ארמון המלך שבמערב העיר ובין מצודת האנטוניה הסמוכה להר הבית במזרח העיר, קרבה שדי היה בה כדי לתת לאש שפרצה באנטוניה לעבור עד אל הארמון.

אין ספק שהארמון היה ממוקם במערב העיר ובסמוך לשלושת המגדלים. על שלושת המגדלים נאמר שהם סמוכים לחומה הצפונית (מלחמת היהודים ה', 176). הנתון היחיד שנותר בשטח משלושת המגדלים הוא בסיסו האטום של מגדל ששרד בקצה חצר המצודה, בנוי בנייה הרודיאנית אופיינית, וזה לבנייה של קירות הר הבית. על-פי נתונים אלה מיקם אבי-יונה את הארמון לאורכה של החומה המערבית, ואת שני המגדלים הנותרים מיקם במקובץ במתאר דמוי משולש, שהמגדלים קודקודיו, בפינה הצפונית מערבית של העיר. יש לציין שבמצב זה, המרחק בין האנטוניה לבין הארמון, בקו אוויר הוא כ-750 מ', והמרחק מהר הבית אל הארמון לאורך החומה הצפונית הוא כ-550-600 מ'. מעבר כזה של אש, דרך צפונה של העיר העליונה, היה מכלה בנקל את מחציתה הצפונית של העיר. אפשר כמובן לטעון שיב"מ טעה והחליף בין המצודות, כלומר שהאש פרצה במצודת שלושת המגדלים הצמודה לארמון כהצעת אבי-יונה ולא במצודת האנטוניה.

אני מבקש להציע שארמון המלך היה אמנם במערב העיר, אך לא משוך לאורכה של החומה המערבית, אלא דווקא משוך לאורך החומה הצפונית של העיר, בחלק הגבוה ביותר של העיר העליונה. אין אנו יודעים את מידות מתחם הארמון, אבל במיקום שכזה גבולו המזרחי קרוב בהרבה למתחם הר הבית ולמצודת האנטוניה, והמרחק להר הבית הוא כ-300 מ' בלבד. מיקום שכזה לארמון מסביר בנקל את חסרונם של שרידים בנויים ושל חפצים קטנים בחפירות שנסקרו לעיל בגן הארמני ובקישלה. במצודה כמות השרידים כבר עולה מעט. נכון הוא שהשטח הנדון, המצוי כולו מתחת לשטח המבונה בצפיפות של הרובע הארמני מעולם לא נחפר. גרם המדרגות המונומנטלי שנחשף בחפיר המצודה, המשתייך אל נכון לברכה גדולה, מצביע על הכיוון שבו היה מצוי, אולי, גופו העיקרי של הארמון, ממזרח למצודה (סיון וסולר תשמ"ה: 112 - תכנית, ט/5; 117). העובדה שהכניסה למתקן הזה היא ממזרח עשויה להעיד שמרכז הכובד של המבנה מצוי לכיוון מזרח.

איורים 1א, 1ב. בריכת מים מדורגת חצובה בסלע במתחם המצודה ליד שער יפו
(צילום: המחבר).

לכך גם מצטרפת גם תעלת ניקוז גדולה וארוכה שנסקרה בידי גיבסון ולואיס (2019). תעלת ניקוז זו עוברת בציר מזרח-מערב מתחת לבניין הקישלה, ובמרחק של כ-30 מ' מצפון לברכה המדורגת החצובה האמורה. יש לקוות שבזמן מן הזמנים ניתן יהיה לחפור בשטח הזה, אפילו חפירה מצומצמת.

■ המצודה המערבית בעלת שלושת המגדלים

בזיקה לחומת העיר הצפונית ולארמון המערבי בנה הורדוס מצודה שהתאפיינה בשלושה מגדלים גבוהים: פצאל, היפיקוס ומרים (יב"מ מלחמת היהודים ה', 161-171). מיד לאחר כיבוש העיר בידי הרומאים, מדווח יב"מ, הורה טיטוס להשאיר את המגדלים ואת החומה המערבית על כנם ולא להורסם עם יתר העיר (מלחמת היהודים ז', א). שניים משלושת המגדלים האלה מתוארים במפת מידבא ממחצית המאה השישית לסה"נ (אבי-יונה תשי"ג: 146, ציור 11: v, w). חלקו התחתון של מגדל אחד שרד עד ימינו (שיק 1878), והוא משולב בבניין המצודה המאוחרת שליד שער יפו. אין לדעת איך היה המבנה של שני המגדלים שלא שרדו, אך ייתכן מאוד שמגדל זה שרד בגלל עוצמת הבנייה שלו, שכן הוא היה עשוי אבנים הרודיאניות גדולות בבנייה מלאה, ללא חללים בתוכו. יוצא אפוא שבפרק הזמן שבין 70 לספה"נ ומחצית המאה ה-6 לסה"נ פורק ונהרס אחד המגדלים, או שלחילופין, לא היה די מקום במפת מידבא כדי לתאר בה שלושה מגדלים.

במפות מימי הביניים (לוי תשנ"א) כבר מוצאים ליד שיערה המערבי של העיר הוא שער דויד, תיאור של מגדל אחד בלבד, הוא מגדל דויד (Turris David). כך במפת מרינו סאנודו משנת 1320 (לוי תשנ"א: 489). שהיא כבר מפה עם מתאר ריאליסטי של העיר (ולא מתאר עגול סכמאטי). זהו ודאי המגדל שבסיסו קיים עד היום בחצר המצודה. לא ידוע מה גרם לפירוקם של מגדל אחד או אפילו שניים בפרק זמן זה שבין אמצע המאה ה-6 לספה"נ ובין ראשית המאה ה-14 לסה"נ. יש לזכור שבראשית המאה ה-13 פורקה חומת ירושלים בידי אלמלך אלמעט'ם עיסא (ברושי תשמ"ז) משיקולים צבאיים. ייתכן שבמסגרת פעולה בלתי שגרתית זו, פורק מגדל אחד בשלמותו, והשני פורק עד לבסיסו המאסיבי.

בעקבות ההצעה לעיל, לשנות את מיקום ארמון הורדוס, ייתכן מאוד שגם מערך שלושת המגדלים לא היה כמערך שהציע אבי-יונה, כעין משולש שבקדקודיו ניצבים המגדלים, אלא מערך של שלושה מגדלים בטור לאורך החומה הצפונית. ייתכן שהמגדל שבסיסו שרד נבנה ליד הפינה הצפונית-מערבית של הארמון שהיא גם הפינה הצפונית-מערבית של העיר. מגדל שני ניתן למקם מול מחצית הארמון, לערך מול הפינה הדרומית-מערבית של "בריכת חזקיהו", ומגדל שלישי - מול הפינה הצפונית-מזרחית של הארמון, שהיא הפינה הדרומית-מזרחית של "בריכת חזקיהו". כידוע השם הזה לבריכה הוא בבחינת הצעה אנכרוניסטית וכי את הבריכה הגדולה הזו הממוקמת ברובע הנוצרי מקובל לזהות עם בריכת אמיגדלון של יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה', 468), וכבר הציעו חוקרים ששם הברכה בצורתו היוונית נבע מן העובדה שנבנתה בסמוך לשלושת המגדלים הסמוכים לארמון הורדוס.

■ סיכום

מתוך רשימת הבניינים שבנייתם בירושלים מיוחסת למלך הורדוס שהובאה לעיל דומה שרק משלושת קירות התמך הגדולים של הר הבית, המערבי, הדרומי והמזרחי שרדו חלקים ניכרים. אמנם גם קירות אלה פורקו בחלקם אך מסתבר שהבנייה הייתה כל כך גדולה ומאסיבית כך שלא עלה בידי המפרקים לממש את כוונתם בשלמותה. יש להניח שערמות המפלות שנוצרו מפירוק חלקם העליון של הקירות נערמו לרגלי חלקם התחתון של הקירות והסתירו את החלק הזה עד שנדמה היה לעיני כל שהקירות אמנם פורקו בשלמותם.

איור 2. תצלום אוויר ועליו מיקום ארמון הורדוס על פי ההצעה המקובלת (בכחול) ועל פי הצעת המחבר (באדום). הכוכב הצהוב מציין את מקום הבריקה (תצפית, צילומי אוויר. עיבוד תמונה: סטודיו עיר דוד).

מובן מאליו שמאותה עת ואילך הפכו הריסות הר הבית והמבנים הנלווים (מצודת האנטוניה, הסטיו המלכותי, בית המקדש) למקור זמין וקרוב של אבני בנייה. בחלק נעשה שימוש כפי שהן (למשל בבניית "אורות שלמה" שבפינת הר הבית הדרומית-מזרחית). יש להניח שרוב האבנים המפורקות והנפולות של חומות הר הבית היו גדולות וכבדות מדי לשימוש חוזר בבנייה פרטית, והן חולקו בחציבה לאבנים קטנות יותר. בחינה מדוקדקת של חומת העיר העתיקה תגלה פה ושם אבני בנייה קטנות שניתן לראות בהן שריד מסיתות השוליים ההרודיאני, המאפיין את כתלי הר הבית, ואת יסוד המגדל שבחצר המצודה.

מארמון הורדוס לא שרד דבר, וכל הניסיונות לזהות בקיר זה או אחר חלק מיסוד המבנה הם ניסיונות חלשים. נשאלת השאלה שמא הוא זוהה, אולי, במקום לא נכון בעיר. לעומת הרעיון המקובל לזהות את אתרו משוך מפינת העיר הצפונית-מערבית ודרומה, לאורך החומה המערבית, הצעתי שמא היה משוך מן הפינה הצפונית-מערבית של העיר ומזרחה לאורך החומה הצפונית של העיר. רק חפירה ארכיאולוגית וממצאים מתאימים, אדריכליים כמו גם חפצים, עשויים לאשש או להזים את ההשערה הזו.

אנחנו אסירי תודה ליוסף בן מתתיהו על תיאוריו ואזכוריו, שאלמלא הם לא היינו יכולים לשער את קיומם של מרבית המבנים שנזכרו לעיל, כל שכן את מקומם.

Zelinger, J. Uziel and Y. Gadot (eds.), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region*, Collected Papers, 13: 18*-56*.

טשינגהם 1985

A.D. Tushingham, *Excavations in Jerusalem 1961-1968*, I, Toronto.

לוי תשנ"א

מ' לוי, מפות ירושלים בימי הביניים, בתוך: י פראוור וח' בן-שמאי (עורכים), ספר ירושלים, התקופה הצלבנית והאיובית, 1250-1099, ירושלים: 507-418.

נצר 1999

א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים.

סיון וסולר תשמ"ה

ר' סיון וג' סולר, תגליות במצודת ירושלים בשנים 1984-1980, קדמוניות 68: 117-111.

עמירן ואיתן 1970

R. Amiran and A. Eitan, *Excavations in the Courtyard of the Citadel, Jerusalem, 1968-1969* (Preliminary Report), *IEJ* 20: 9-17.

קניון 1974

K. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London.

ראם תשע"א

ע' ראם, ביצורים מימי הבית הראשון והשני וארמונו של הורדוס במתחם הקישלה, קדמוניות 140: 101-96.

■ ביבליוגרפיה

אבי-יונה תשט"ז

אבי-יונה, הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני, ספר ירושלים: 319-305.

אבי-יונה תשי"ג

מ' אבי-יונה, מפת מידבא - תרגום ופירוש, ארץ-ישראל ב: 156-129.

בהט וברושי 1972

ד' בהט ומ' ברושי, החפירות בגן הארמני, קדמוניות 19-20: 103-102.

ברושי תשמ"ז

מ' ברושי, אלמלך אלמעט'ם עיסא - משקם חומות ירושלים והורסן, ארץ-ישראל י"ט: 302-299.

גבע 1983

H. Geva, *Excavations in the Citadel of Jerusalem, 1979-1980*, Preliminary Report, *IEJ* 33: 55-71.

ג'ונס 1950

C.N. Johns, *The Citadel, Jerusalem: A Summary of Work Since 1934*, *QDAP* 1950: 121-190.

גיבסון ולואיס 2019

S. Gibson and R.Y. Lewis, *The Subterranean Tunnel System beneath Christ Church near Jaffa Gate: Evidence of Guerilla Warfare and a Refugee Hideaway from the Time of Titus' Siege of Jerusalem*, in: O. Peleg-Barkat, Y.

ראם 2018

ע' ראם

A. Re'em, *The Qisble Excavation in the Old City of Jerusalem*, Jerusalem.

ריטמאייר 2006

L. Ritmeyer, *The Quest, Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, Jerusalem.

שיק 1878

C. Schick, Der Davidsthurm in Jerusalem, *ZDPV* 1: 226-237, Pls. II-IV.